

Феннич В. П. Доказова презумпція розумності у механізмі захисту цивільних прав в Україні. *Механізми охорони та захисту майнових прав в Україні та ЄС (м. Київ, 12 листопада 2008 року)*: Науково-практична конференція “Загальні тенденції та особливості реалізації, охорони та захисту приватних прав в Україні та ЄС”: Збірник матеріалів круглого столу / Ред. кол.: О. Д. Крупчан, М. К. Галянтич, В. І. Король, І. Е. Берестова. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2008. С. 160-169.

Феннич Василь Петрович,

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Закарпатського державного університету

ДОКАЗОВА ПРЕЗУМПЦІЯ РОЗУМНОСТІ В МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

Визначальним принципом, на якій повинна базуватися судова діяльність в сфері захисту приватних прав є вимога законності та обґрунтованості судових рішень. Даний принцип безпосередньо впливає із змісту ст.6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка називається “Право на справедливий судовий розгляд”.

Постановка проблеми. Особливого значення вимога обґрунтованості судових рішень набуває в тому разі, якщо по справі використовується оціночний юридичний факт, для встановлення якого необхідно використання судового розсуду. До таких юридичних фактів, що останнім часом почав активно використовуватися при вирішенні цивільних справ відноситься “розумність” як критерій оцінювання поведінки фізичної чи юридичної особи при здійсненні нею цивільних прав.

При використанні категорії “розумності” у цивільній справі актуального значення набуває обґрунтування висновків суду щодо розумного чи нерозумного здійснення особою свого права. В судовій практиці України часто виносяться судові рішення, де використання категорії “розумності” жодним чином не вмотивовується, зумовлюючи, таким чином, винесення у справі необґрунтованого судового рішення.

В правовій літературі можна знайти чимало праць, що присвячені категорії “розумності” у цивільному праві [4, с.115-156; 5, с.123-132; 8, с.53-57], але більшість з них розглядають дану категорію з позицій матеріального, а не процесуального права.

Виходячи з вище висловленого, метою даної доповіді є визначення процесуальних

аспектів використання доказової презумпції розумності як процесуального засобу захисту прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин.

Поняття доказової презумпції розумності. Доказова презумпція розумності закріплена в ч.5 ст.12 ЦК України поряд з презумпцією добросовісності, де вказано, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Зразу слід відзначити, що у вказаній ст.12 ЦК України міститься закріплення двох презумпцій: презумпції добросовісності та презумпції розумності. На необхідність розмежування цих двох категорій, яким норма права надає презюмоване значення з теоретичних позицій вказують ряд науковців [2, с.14; 5, с.123].

Домінуючим в юридичній літературі залишається положення про те, що добросовісність як презумпція відноситься до суб'єктивної сторони правовідносин, а точніше до його суб'єкта [6, с.135]. Розумність передбачає оцінку об'єктивної сторони поведінки особи [2, с.14], де розумною вважається така поведінка, яку зробила би особа, що володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду [4, с.115]. Як і добросовісність, розумність характеризує суб'єкта правовідносин, але в останньому випадку мова йде про перевірку певних дій не конкретної особи, а середньої людини (точніше еталонних дій середньої людини), бо розумними є такі дії, які здійснили би в даній ситуації більшість людей, а це говорить про середню величину.

Можливість розмежування добросовісності та розумності проводять також і з процесуальної точки зору: які факти суд повинен визначити та встановити. При використанні презумпції добросовісності необхідно встановити знання особою певних обставин, що буде показувати її недобросовісність. В той час як при використанні розумності треба співставляти конкретні дії певної особи з абстрактною, еталонною поведінкою середньої особи, що буде показувати розумність чи нерозумність конкретної поведінки [5, с.124]. Якщо виявляється, що вони менш необхідні чи більш згубні для зазначеної в законі особи (найпевніше, ним є контрагент у зобов'язальних правовідносинах), ніж дії в цій ситуації розумної людини, отже, вимога розумності дотримана не була [13].

Розмежування між презумпціями добросовісності та розумності можна провести і на підставі аналізу норм ЦК України. Хоча ч.5 ст.12 ЦК України говорить про добросовісність та розумність *поведінки* (курсив наш – В.Ф.) особи це не означає, що

добросовісність характеризує об'єктивну сторону поведінки особи. Більшість норм ЦК України, які закріплюють добросовісність вказують на інтелектуальний момент цієї категорії, що однозначно показує її суб'єктивну природу. Даний момент виражається терміном “не знав і не міг знати” (ч.1 ст.388 ЦК України). В той час як норми ЦК України, що говорять про розумність, співвідносять дану категорію до поведінки суб'єктів, наприклад, щодо визначення розумного розміру відшкодування (ч.2 ст.23 ЦК України), розумного ведення справ (ч.3 ст.122 ЦК України), розумних строків (ч.1 ст.666 ЦК України), розумної ціни (ч.1 ст.874 ЦК України), тощо.

Структурні елементи доказової презумпції розумності. Презумпція розумності як й інші доказові презумпції мають свою фактичну основу, тобто мова йде про базування цієї презумпції на системі певних юридичних фактів, що утворюють її структурні елементи фактичної основи [11, с.106-111]. Для даної презумпції характерним є наявність всіх трьох видів юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій: фактів-підстави дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції.

З аналізу юридичної літератури видно, що єдиних думок з приводу фактів-підстави дії цієї презумпції не має [3, с.143-144]. Як правильно вказують, що для вирішення даного питання необхідно розібратися з сферою використання презумпції розумності [5, с.125].

Із змісту ч.5 ст.12 ЦК України, де закріплена презумпція розумності підставою її дії є здійснення особою свого цивільного права. Тобто у будь-якому випадку здійснення суб'єктом цивільних правовідносин свого суб'єктивного права він вважається розумним. Але як справедливо зауважують, дана презумпція може мати місце також при виконанні цивільно-правових обов'язків, а не тільки стосовно цивільних прав [5, с.126]. Крім того, вона може використовуватися при виникненні та припиненні цивільних прав, а не тільки при їх здійсненні. Якщо аналізувати норми ЦК України, то вище висловлене підтверджуються. Зокрема, в ч.1 ст.688 ЦК України, бачимо, що презумпція розумності сформована по відношенні до цивільно-правового обов'язку; а в ч.3 ст.122 ЦК України презумпція розумності використовується як підстава для припинення права на ведення справ товариства.

Таким чином, фактами-підстави дії презумпції розумності є набуття, здійснення та припинення суб'єктом (фізичною чи юридичною особою) цивільних правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків. Саме при таких підставах презумпція розумності

повинна діяти в якості доказової презумпції. Висловлене показує на недосконалість закріплення фактів-підстави дії даної доказової презумпції в нормах ЦК України, що потребує відповідного корегування з боку законодавця не тільки змісту ч.5 ст.12 ЦК України, але і назви даної статті.

Презюмованим фактом презумпції розумності є розумність як певний юридичний факт, що повинен характеризувати поведінку суб'єкта цивільних правовідносин. Легального визначення, що таке розумність чинне законодавство не дає, а враховуючи морально-етичне походження даної категорії, вказаний презюмований факт набуває оціночного характеру, що не дає можливості дати йому легальну дефініцію. В принципі визначати даний факт не має потреби, так як в силу його презюмованого характеру його встановлювати не потрібно: він вважається наявним, поки не буде доведено зворотне. Окремі науковці прямо вказують, що для доказових презумпцій, де презюмований факт має оціночний характер на перший план виходить визначення фактів спростування презумпції: судом повинні вияснитися саме факти нерозумності [5, с.117; 8, с.54].

Для визначення фактів спростування розумності слід мати на увазі певний *загальний критерій*, що дасть можливість з відносин сторін вивести конкретний факт (чи факти), що можуть бути протиставлені презюмованому факту. Саме цим критерієм і повинні оперувати суди при формулюванні висновку в судовому рішенні про нерозумність поведінки особи.

Питання про загальний критерій, який буде проводити водороздільну лінію між розумною та нерозумною поведінкою, як зазначається в правовій літературі [8, с.54], до сих пір не знайшло свого вирішення.

На нашу думку, знайти який-небудь загальний критерій, який самостійно б визначав нерозумну поведінку особи у всіх випадках використання у правовій ситуації категорії “розумності” просто не можливо. Тут слід мати на увазі, що саме спонукало законодавця ввести в зміст норми права юридичний факт оціночного характеру, з яким пов'язуються певні правові наслідки. Зокрема, Р.Циппеліус вказував, що в момент видання закону часто не має відомостей про майбутні ситуації і не можливо спрогнозувати їхні особливості та обставини, які їх супроводжуватимуть [12, с.148-149]. Тому законодавець після визначення більш конкретних обставин та їх описування у відповідних складах конкретних норм уповноважує орган влади приймати рішення з урахуванням всіх важливих особливостей кожної конкретної ситуації [12, с.149]. Стосовно, наприклад, презумпції розумності, як вказує О.О. Папкова, то дана категорія

закріплюється в законодавстві на випадок невизначеності поведінки суб'єкта в тих чи інших конкретних обставинах [7, с.180].

Таким чином, неможливість передбачити наперед всі можливі варіанти розвитку певної ситуації зумовлює видання “ситуаційних” правових норм [9, с.19], застосування яких вимагає використання суддівського розсуду.

Отже, для визначення фактів спростування презумпції розумності створити певний загальний критерій, який би використовувався самостійно в силу багатоваріантності ситуації неможливо (в той час як презумпція добросовісності, що теж має оціночний характер таким критерієм володіє: знав і міг знати).

Єдиним виходом з цього повинно бути формулювання загального критерію, який би використовувався не самостійно, а у прив'язці до конкретної ситуації, що склалася у цивільних відносинах між сторонами справи. Вище було вказано методику оцінювання розумності поведінки особи: співставлення її поведінки з поведінкою середньої людини у цій *ситуації*. Тому рішення суду, де відображається презумпція розумності повинно опиратися на конкретні факти, з відносин сторін та враховувати інші обставини, в яких розвивалися дані відносини, що у *сукупності* дасть можливість зробити вибір вирішення певного правового питання (наприклад, дотримання розумних строків).

Саме дана конкретна ситуація має дуже важливе значення: оскільки факт розумності не доводиться, виходячи з його презюмованого характеру суд повинен встановити тільки нерозумність, вказуючи на підставі чого ним був зроблений такий висновок. Тому конкретна ситуація (дотримання строків, ведення справ, визначення розміру відшкодування тощо) береться до уваги для визначення фактів спростування презумпції розумності.

Вмотивованість рішення суду по справі, де використовується презумпція розумності. При вмотивованості висновків суду щодо встановлення такого презюмованого факту як розумність вимагається використання судового розсуду, де в рішенні суду повинно міститися пояснення, з яких мотивів суд виходив, роблячи вибір, при вирішенні правового питання. Судова практика показує, що часто суди такого пояснення не дають. В цьому відношенні показовим є цивільні справи по відшкодуванні моральної шкоди, грошовий розмір якої за ст.23 ЦК України повинен враховуватися з врахуванням багатьох факторів, в тому числі виходячи з вимог *розумності*. Так, у вересні 2000 р. П. звернувся в суд із позовом до Б. про відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Позивач зазначав, що 1 липня 1999 р. в м. Києві з вини відповідача,

який керував автомобілем “Мерседес-Бенц” 208 Д, сталася дорожньо-транспортна пригода, внаслідок якої було пошкоджено його, П., автомобіль “Фіат Аргенто”, тому просив стягнути з відповідача 15 тис. грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 10 тис. грн. – моральної шкоди. Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 30 січня 2001 р., залишеним без зміни ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 22 серпня 2001 р., позов задоволено частково: постановлено стягнути з Б. на користь П. 8 тис. 158 грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 5 тис. грн. – моральної шкоди.

Відповідач подав касаційну скаргу, яка судовою палатою по цивільним справам Верховного Суду частково була задоволена. Обґрунтування касаційної інстанції зводилося до того, що суд, задовольняючи частково позовні вимоги в частині відшкодування моральної шкоди та визначивши її в розмірі 5 тис. грн., не врахував роз’яснень Пленуму Верховного Суду України, даних у п. 9 постанови від 31 березня 1995 р. № 4 “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди” про те, що розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості. Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні *мотиви* (виділено нами – В.Ф.). Заявляючи позовні вимоги про відшкодування моральної (немайнової) шкоди у розмірі 10 тис. грн., позивач не зазначив, з яких *міркувань* (виділено нами – В.Ф.) він виходив, визначаючи розмір відшкодування. В матеріалах справи відсутні будь-які докази, що підтверджують зазначені вимоги позивача. Суд, задовольняючи позов у цій частині частково – в розмірі 5 тис. грн., також не навів жодних *мотивів* (виділено нами – В.Ф.) свого висновку. Виходячи з цієї аргументації касаційна інстанція скасувала рішення та ухвалу нижчестоящих інстанцій в частині задоволення позову про відшкодування моральної шкоди в розмірі 5 тис. грн. та направила справу на новий розгляд до суду першої інстанції [10].

Аналіз даної справи показує, що ні позивач, ні суди першої та апеляційної інстанції не вмотивовували свої висновки щодо розміру грошового відшкодування за моральну шкоду, в тому числі, включаючи вимогу розумності при її врахуванні. Використовуючи фактор розумності у справах про відшкодування моральної шкоди не можна обмежуватися тільки простим посиленням на нього, бо в такому разі взагалі зі

змісту судового рішення не видно хід міркування суддів стосовно збільшенні чи зменшенні розміру відшкодування моральної шкоди саме по даному юридичному факту. Адже як вказується, розумність як обмеження суддівського розсуду полягає у виборі декількох варіантів можливостей, де суддя використовує об'єктивні стандарти, точніше еталонну діяльність об'єктивної людини [7, с.179], а тому судом повинні бути вказані мотиви, у відповідності з якими була вирахована вибрана ним сума відшкодування [7, с.184].

Отже, вмотивованість встановлення презюмованих фактів оціночного характеру повинна базуватися на чітких об'єктивних критеріях, що має знайти своє відображення в тексті правозастосовчого акту по цивільній справі. Якщо вказівка на дані критерії не буде зроблена і така ситуація буде часто мати місце в судовій практиці, то це приведе тільки до спотворення самої доказової презумпції, яке виразиться в тому, що на неї будуть посилатися тільки формально, бо цього вимагає застосовувана стаття закону.

Ще до введення Цивільного кодексу України (2003 р.) в дію, окремі науковці вказували на можливість некваліфікованого вирішення цивільних справ, де повинна використовуватися категорія розумності, бо не має обґрунтованих підходів встановлення нерозумної поведінки особи, а віддається вирішення цього питання на відкуп суддівському розсуду [8, с.55]. Враховуючи існуючу судову практику в Україні, прогноз даних вчених якби виправдався. Але, вважаємо, що проблема полягає не стільки у відсутності науково обґрунтованих підходів щодо визначення нерозумної поведінки особи, а скільки у низькому рівні правосвідомості суддів, що не можуть з фактичних відносин суб'єктів виділити факти спростування презумпції розумності, а посилаються на неї тільки як на просту формальність. Тому суддівський розсуд не можна розглядати як негативне явище, що позначається на якості розглядуваних цивільних справ: необхідно просто виважено, виходячи з конкретної ситуації давати оцінку дій конкретної особи на факт її нерозумності.

Сфера використання доказової презумпції розумності. Одним з спірних питань стосовно використання презумпції розумності в цивільних справах є питання чи можна її використовувати у всіх випадках чи тільки тоді, коли закон пов'язує захист цивільних прав в залежності від здійснення права розумно. Одні вчені підтримують першу позицію [1, с.52; 5, 127], а інші – останню відповідно [2, с.144].

На нашу думку, правильною є та точка зору, що пов'язує використання презумпцій розумності тільки у тих випадках, коли норми закону ставлять захист суб'єктивних прав

в залежності від цієї категорії. По-перше, такий висновок впливає з буквального тлумачення ч.5 ст.12 ЦК України, де чітко зазначається, що презумпція розумності буде діяти тільки в тому разі, коли *закон* (курсив наш – В.Ф.) з цими фактами пов'язує певні правові наслідки. По-друге, якщо суд встановлював би в кожному випадку розгляду цивільної справи факти нерозумного здійснення особою свого права він непомірно розширяв би предмет доказування там, де цього не вимагається; покладав би на учасників доказового процесу додаткові процесуальні обов'язки по спростуванні розумності (при тому, що це не мало би жодного правового значення); в кінцевому випадку розгляд цивільної справи б затягувався. По-третє, коли суд пов'язував би захист цивільних прав та інтересів такими оціночними категоріями як розумність там, де певний вид цивільних правовідносин (договірних чи позадоговірних) цього не вимагає, то це могло бути б причиною для зловживання з боку суддів, що виносили б рішення у такій справі.

Отже, якщо норма закону, що регулює цивільні правовідносин між сторонами процесу не вимагає встановлення нерозумної поведінки суб'єкта, то суд не повинен вимагати від сторони встановлення даних фактів та не повинен ставити їх в обґрунтування судового рішення, інакше це привело б до затягування розгляду цивільної справи та створювало б умови для її необґрунтованого вирішення.

Вцілому використання доказової презумпції з оціночним презюмованим фактом дійсно викликає багато труднощів на практиці. Але це не означає, що від даної презумпції слід відмовитися, бо відсутність чітко визначених в нормі права юридичних фактів, з якими пов'язується виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків буде зумовлювати винесення необґрунтованих судових рішень. Належно проведена мотивація судді по питанням нерозумної поведінки буде виступати показником якісно проведеного судочинства. Важливе значення в цьому процесі відводиться також законодавцю, який повинен провести моніторинг використання терміну “розумність” з тим щоби в'яснити наскільки було доцільним включення у текст правової норми такого юридичного факту оціночного характеру.

Список використаних джерел:

1. Белов В.А. Добросовестность, разумность, справедливость как принципы гражданского права // Законодательство. – 1998. - №8. – С.49-52.
2. Богданов Е. Категория «добросовестности» в гражданском праве // Российская юстиция. – 1999. - №9. – С.12-14.
3. Бронникова М.Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. – Самара, 2006. – 205с.
4. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 160с.
5. Кузнецова О.А. Презумпции в российском гражданском праве. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Екатеринбург, 2001. – 217с.
6. Моргунов С.В. Виндикация в гражданском праве. Теория. Проблемы. Практика. – М.: Статут, 2006. – 301с.
7. Папкина О.А. Усмотрение суда. – М.: Статут, 2005. – 413с.
8. Русу С.Д., Стефанчук М.О. Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у Цивільному кодексі України // Вісник Хмельницького інституту регіонального права та управління. - №2(6). – 2003. – С.53-57.
9. Треушников М.К. Судебные доказательства. – М.: Городец, 2004. – 272с.
10. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2002 р. // Рішення Верховного Суду України. – 2003. // Доступно з інтернет ресурсу:
<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/9548FB9BABF3B25EC2256FAB00479225?OpenDocument>
11. Феннич В.П. Элементы структуры фактической основы доказательных презумпций // Университетські наукові записки. - №3(27). – 2008. – С.106-111.
12. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. – К.: Реферат, 2004. – 176с.
13. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах // Закон і бізнес. – №1-2 (625-626) від 10 січня 2004 року // Доступно з інтернету ресурсу: <http://www.zib.com.ua/article/1091186298708/>